

WRATISLAVIA ANTIQUA 15

MAGDALENA WOJCIESZAK

NEKROPOLE ŚREDNIOWIECZNEGO
I Wczesnonowożytnego Wrocławia

WSTĘP

*Zmarli to nasi sąsiedzi i współmieszkańcy.
Chodzimy po ich kościach,
korzystamy ze zbudowanych dla nich domów
spacerujemy pod koronami drzew, które oni posadzili.*

Borys Akunin/Grigorij Czchartiszwili, *Historie cmentarne*

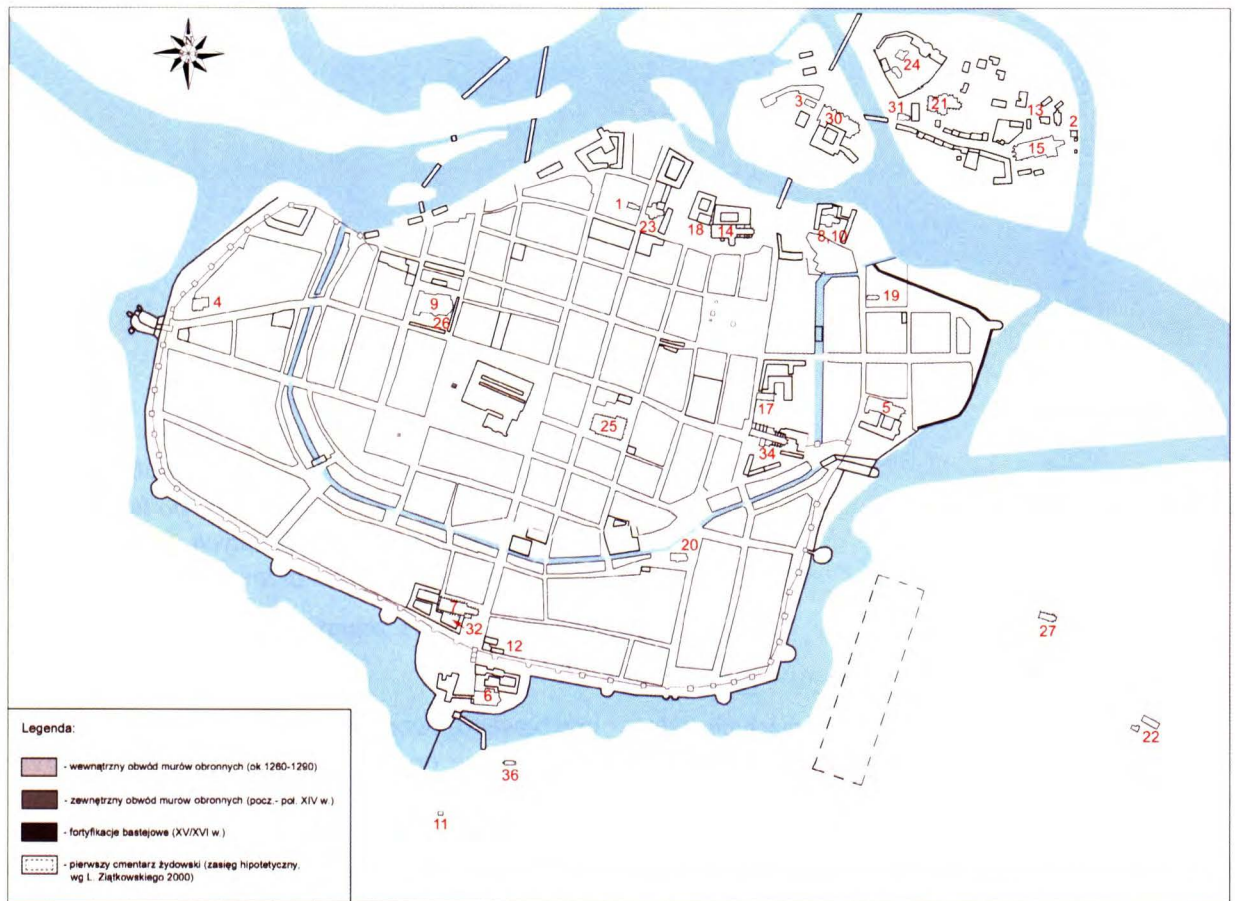
Współlistnienie świata żywych i zmarłych było nieodłącznym elementem krajobrazu miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. W średniowieczu chrześcijańskie nakazy grzebania ciał zmarłych w poświęconej ziemi wprowadziły cmentarze między siedziby ludzkie, w bezpośrednie otoczenie kościołów parafialnych i klasztorów. Wnętrza tychże kościołów otwierano już nie tylko dla szczątków świętych męczenników, ale także, łamiąc zasadę *Nemo in ecclesia sepeliatur*, dla pochówków dostojników kościelnych i świeckich, a wraz z upływem czasu dla każdego, kto był w stanie takie miejsce wiecznego spoczynku opłacić. Dopiero na fali oświeceniowego racjonalizmu pod koniec XVIII stulecia śródmiejskie cmentarze wyprowadzono poza mury miast.

Dla badaczy średniowiecznych i wczesnonowożytnych ośrodków miejskich dawne cmentarze stanowią jeden z podstawowych środków do poznania realiów ówczesnego mieszczańskiego świata. Dlatego też w niniejszym opracowaniu podjęłam próbę rekonstrukcji rozwoju form obrządku pogrzebowego praktykowanych w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Wrocławiu. Poruszona zostanie także kwestia lokalizacji i wyglądu ówczesnych cmentarzy oraz pochówków we wnętrzach wrocławskich świątyń. Źródłem tych informacji będą przede wszystkim niepublikowane sprawozdania z badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych we Wrocławiu po II wojnie światowej, a także wyniki prowadzonych przeze mnie badań terenowych. Zdaję sobie sprawę, iż znaleziska archeologiczne nie dają możliwości rozpoznania wszystkich aspektów obrządku po-

grzebowego, tworząc obraz niekompletny. Dlatego też zostanie on uzupełniony źródłami pisanymi i ikonograficznymi. Zamierzam również skorzystać z dostępnych antropologicznych opracowań szczątków kostnych wyeksplorowanych podczas badań na wrocławskich cmentarzyskach.

Ramy chronologiczne niniejszej pracy obejmują okres od około połowy XIII do około połowy XVI w. Początek tego przedziału czasowego to czas lokacji Wrocławia (bez precyzowania, kiedy dokładnie nastąpiła i jaki miała zasięg dyskutowana przez historyków i archeologów tzw. pierwsza lokacja), tworzenia parafii i zakładania cmentarzy przy miejskich świątyniach. Rozważania zostaną poprzedzone krótkim omówieniem pochówków wczesnośredniowiecznych związanych z ośrodkiem protomiejskim. Z kolei I. poł. XVI w. to początki protestantyzmu we Wrocławiu. Szybko rozprzestrzeniające się nowe wyznanie nie przyniosło co prawda zasadniczych zmian w obrządku pogrzebowym, założono jednak wówczas, w 1541 r. (Burak, Okólska 2007, s. 167–168), nowy miejski cmentarz poza murami miejskimi, na Wygonie Świdnickim. Był on pierwszą nekropolią powstałą z inicjatywy protestanckiej rady miejskiej i „jaskółką” XVIII-wiecznych cmentarzy komunalnych. To wydarzenie chciałabym uznać za moment zamykający zakres moich badań.

Interesujący mnie obszar obejmuje teren Starego Miasta we Wrocławiu wyznaczony przez pas umocnień bastionowych z przełomu XV i XVI w. (ryc. 1), poszerzony o teren Przedmieścia Oławskiego i Mikołajskiego oraz Wygonu Świdnickiego, uwzględniający kościoły św. Mikołaja, św. Maurycego, św. Ła-

1. Wrocław. Lokalizacja kościołów: 1 – kościół św. Agnieszki; 2 – kościół św. Aleksego; 3 – kościół św. Anny; 4 – kościół św. Barbary; 5 – kościół św. Bernardyna ze Sieny; 6 – kościół Bożego Ciała; 7 – kościół św. Doroty; 8 – kościół Ducha Świętego; 9 – kościół św. Elżbiety; 10 – kaplica św. św. Fabiana i Sebastiana; 11 – kaplica św. Gertrudy (lokalizacja hipotetyczna); 12 – kaplica św. Hieronima; 13 – kościół św. Idziego; 14 – kościół św. Jakuba (później św. Wincentego); 15 – katedra św. Jana Chrzciciela; 16 – kościół Jedenastu Tysięcy Dziewic (obiekt poza zasięgiem mapy); 17 – kościół św. Katarzyny; 18 – kościół św. Klary; 19 – kościół św. Klemensa; 20 – kościół św. Krzysztofa (dawniej św. Marii Egipcjanki); 21 – kolegiata Krzyża Świętego; 22 – kościół św. Łazarza; 23 – kościół św. Macieja; 24 – kościół św. Marcina; 25 – kościół św. Marii Magdaleny; 26 – kaplica św. Materna; 27 – kościół św. Maurycego; 28 – kościół św. Michała (obiekt poza zasięgiem mapy); 29 – kościół św. Mikołaja (obiekt poza zasięgiem mapy); 30 – kościół NMP na Piasku; 31 – kościół św. św. Piotra i Pawła; 32 – kaplica Trzech Króli; 33 – kościół św. Wincentego (obiekt poza zasięgiem mapy); 34 – kościół św. Wojciecha; 35 – kościół Wszystkich Świętych (obiekt poza zasięgiem mapy); 36 – kościół Zbawiciela (Salwatora).

Na podstawie Eysymontt, Żurek 2001 rys. M. Wojcieszak

Fig. 1. Wrocław. Churches: 1 – St Agnes; 2 – St Alexius; 3 – St Anne; 4 – St Barbara; 5 – St Bernardino of Siena; 6 – Corpus Christi; 7 – St Dorothea; 8 – Holy Ghost; 9 – St Elisabeth; 10 – Chapel of Sts Fabian and Sebastian; 11 – Chapel of St Gertrude (hypothetical location); 12 – Chapel of St Jerome; 13 – St Giles; 14 – St James (now St Vincent); 15 – Cathedral of St John the Baptist; 16 – Eleven Thousand Virgins (outside the map); 17 – St Catherine; 18 – St Clare; 19 – St Clement; 20 – St Christopher (formerly, Mary of Egypt); 21 – Collegiate church of the Holy Cross; 22 – St Lazarus; 23 – St Matthew; 24 – St Martin; 25 – St Mary Magdalene; 26 – Chapel of St Maternus; 27 – St Maurice; 28 – St Michael (outside the map); 29 – St Nicholas (outside the map); 30 – the Church of Our Lady in Piasek (Sand) Island; 31 – Sts Peter and Paul; 32 – Chapel of the Magi; 33 – St Vincent (outside the map); 34 – St Adalbert; 35 – All Saints (outside the map); 36 – Saviour (Salvator). From Eysymontt, Żurek 2001 drawing M. Wojcieszak

zarza i św. Gertrudy. W jego skład wchodzi również Ostrów Tumski – siedziba biskupów wrocławskich – oraz Olbin – pierwszy ośrodek życia monastycznego we Wrocławiu.

Niniejsza praca składa się z czterech rozdziałów. We wstępie przedstawiono stan badań nad obrzędkiem pogrzebowym w średniowiecznym i wczes-

nonowożytnym Wrocławiu oraz opublikowane dotychczas piśmiennictwo o tematyce funeralnej. Rozdział I zawiera krótkie omówienie rozpoznanych wrocławskich pochówków wczesnośredniowiecznych. W rozdziale II, głównej części pracy, zostały przedstawione zebrane informacje, podzielone na podrozdziały wyszczególnione ze względu na loka-

lizację pochówków (pochówki w kościele, w strefie *claustrum* oraz na cmentarzu) oraz podrozdziały dotyczące cmentarzy innowierczych (w wypadku Wrocławia – cmentarza żydowskiego) i cmentarza dla skazańców. Rozdział III zawiera zwięzłe omówienie analiz antropologicznych przeprowadzonych na szczątkach kostnych pochodzących z wrocławskich cmentarzysk. W rozdziale IV podsumowano uzyskane dane o obrządku pogrzebowym w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Wrocławiu oraz przedstawiono je, w miarę możliwości i dostępnych źródeł, na tle znalezisk z terenu Śląska, Polski i Europy Środkowo-Zachodniej. Integralną częścią pracy jest dwuczęściowy katalog. Jego pierwszą część tworzy alfabetyczny spis wszystkich świątyń Wrocławia (potencjalnych miejsc pochówku), zawierający dane o przeprowadzonych tam badaniach archeologicznych. W drugiej części katalogu w formie tabelarycznej przedstawiono bardziej szczegółowe informacje o pochówkach z pięciu najlepiej przebadanych stanowisk cmentarnych we Wrocławiu: z cmentarzyska przy kościele Bożego Ciała, z kościoła św. Elżbiety, z cmentarzyska przykościelnego i z kościoła św. Jakuba (później św. Wincentego), z cmentarzyska przy kościele św. Wincentego na Olbinie i z cmentarzyska przy kościele św. Wojciecha. Katalog ten uzupełnia krótki opis znalezisk pochodzących z grobów biskupich odkrytych we wrocławskiej katedrze św. Jana Chrzciciela.

W dołączonym do pracy zestawie rycin umieszczono kilkadziesiąt niepublikowanych rysunków, których autorem jest doc. dr Brunon Miskiewicz, były pracownik Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu, wieloletni uczestnik badań archeologicznych prowadzonych na wrocławskich cmentarzyskach¹. Rysunki te przedstawiają odnalezione podczas tychże badań pochówki, choć, niestety, są to zbiory niekompletne. Stanowią jednak, moim zdaniem, dobry przykład dokumentowania pochówków i mogą być cenną wskazówką dla obecnych i przyszłych badaczy stanowisk sepulkralnych.

*

W tym miejscu chciałabym złożyć podziękowania wszystkim, którzy w jakikolwiek sposób przyczynili się do powstania tej pracy. Serdecznie dziękuję przede wszystkim mojemu promotorowi, panu prof. dr. hab. Krzysztofowi Wachowskiemu, za niewyczerpane pokłady cierpliwości, wszelkie wskazówki i rady oraz za wytrwałe szlifowanie niniejszego tekstu. Bardzo dziękuję panu prof. Jose-

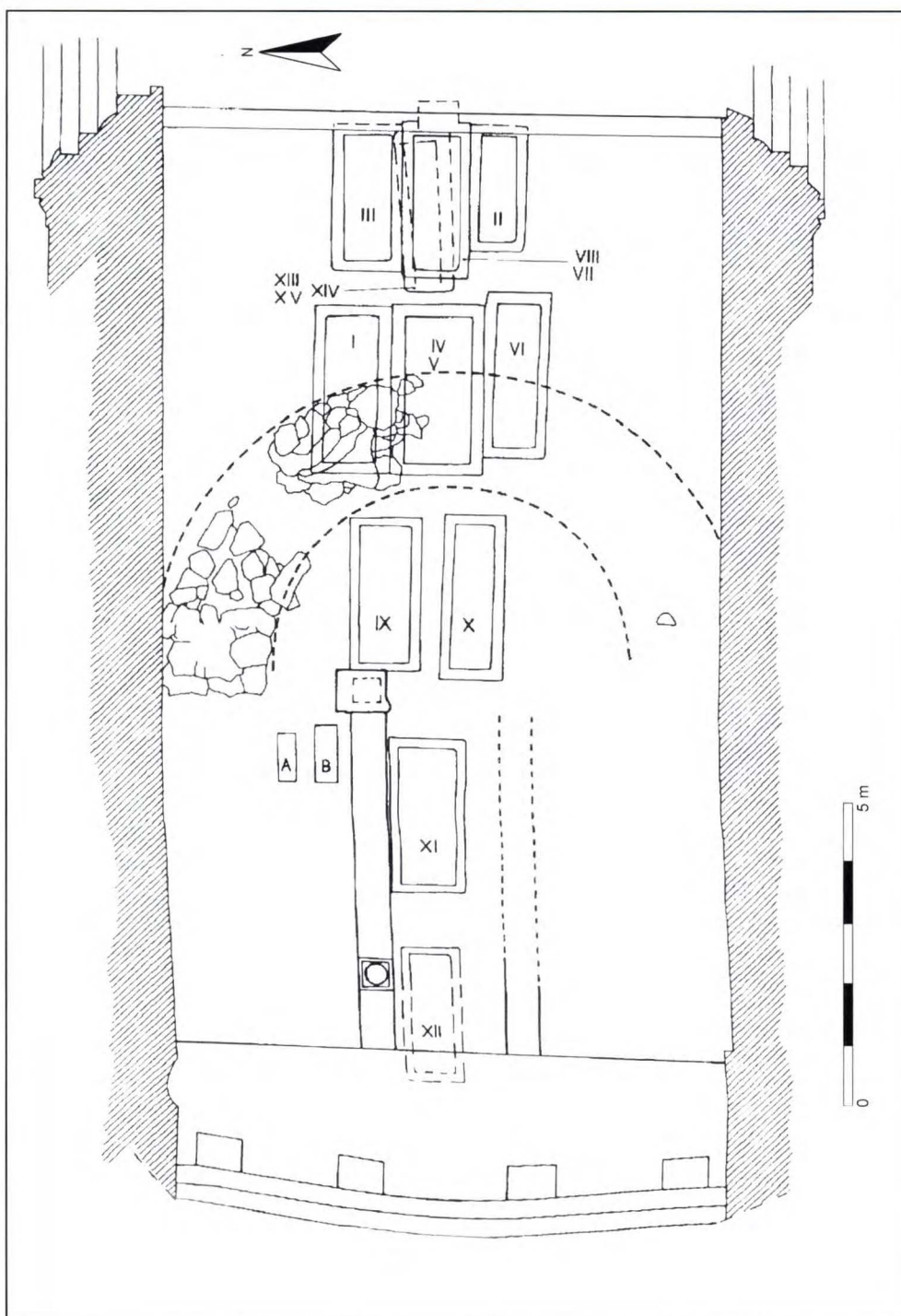
fowi Ungerowi za wszystkie lektury oraz za życzliwą opiekę podczas mojego pobytu na stypendium Socrates-Erasmus w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Masaryka w Brnie. Dziękuję panu dr. Jackowi Witkowskiemu za przetarcie ścieżek w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu oraz ks. prof. dr. hab. Józefowi Paterowi, dyrektorowi tegoż muzeum, za udostępnienie do sfotografowania zabytków ze zbiorów muzealnych. Panu mgr. Stanisławowi Gronkiewiczowi dziękuję za odszukanie i udostępnienie wspomnianych rysunków doc. B. Miskiewicza. Bardzo dziękuję za cierpliwe i życzliwe konsultacje oraz za udostępnienie niepublikowanej dokumentacji z badań następującym osobom (w kolejności alfabetycznej): dr Dagmarze Adamskiej, dr. Cezaremu Buśce, mgr. Karolowi Bykowskiemu, dr hab. Annie Drażkowskiej, prof. dr. hab. Mateuszowi Golińskiemu, mgr. Przemysławowi Guszpitowi, dr. Pawłowi Konczewskiemu, dr. Wojciechowi Kucharskiemu, dr hab. Barbarze Kwiatkowskiej, dr. Aleksandrowi Limisiewiczowi, dr Zofii Łubockiej, dr. Rolandowi Mruczkowi, prof. dr. hab. Jerzemu Piekalskiemu, dr Małgorzacie Romanow, dr. Pawłowi Rzeźnikowi, dr. Bartłomiejowi Stawiarskiemu, dr. Jackowi Witkowskiemu oraz dr. Danielowi Wojtuckiemu. Z całego serca dziękuję mojemu mężowi, Jackowi, oraz moim rodzicom za cierpliwość i wszelką pomoc. Na koniec dziękuję za wsparcie wszystkim kolegom i przyjaciołom, zwłaszcza przyjaciołom ze Studium Doktoranckiego Nauk Historycznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

*

Stan badań nad późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym obrządkiem pogrzebowym we Wrocławiu i na Śląsku należy uznać za niezadowalający. Na taką sytuację wpłynęło zarówno stosunkowo niedawne zainteresowanie się archeologów późnym średniowieczem i epoką nowożytną, jak i sama specyfika stanowisk sepulkralnych. Kościoły i tereny przykościelne, w większości nadal użytkowane, niezmiennie rzadko zostają wyłączone z funkcji kultowych. Dochodzi do tego najczęściej w związku z koniecznymi pracami konserwatorskimi, nie zaś z regularnymi badaniami archeologicznymi. Archeolodzy zazwyczaj wkraczają niejako „przy okazji”. Wnętrze kościoła, czy też jego otoczenie, jest udostępniane fragmentarycznie, co sprawia, że wyniki badań są niepełne.

Średniowieczne i wczesnonowożytne cmentarzyska przez wiele dziesięcioleci znajdowały się poza obszarem zainteresowań archeologów. Do wybuchu II wojny światowej znaleziska pochówków czy kości

¹ Są to ryciny 36–41, 43–48 i 51–69, łącznie 31 tablic.

Ryc. 2. Wrocław-Ostrów Tumski, katedra św. Jana Chrzciciela. Rzut poziomy chóru katedry z zaznaczonymi grobami biskupów (I–XV) oraz grobowcami niemowląt (A–B): I – Stefan z Lubusza, biskup lubuski († 1345); II – Jan III Romka († 1301); III – Henryk I z Wierzbna († 1319); IV – Robert Herzog († 1886); V – Jodok z Rožmberka († 1467); VI – Nanker († 1341; grobowiec pusty); VII – Tomasz I († 1268); VIII – Tomasz II Zaremba († 1292); IX – Apeczko z Ząbkowic, biskup lubuski († 1352); X – N.N.; XI – Konrad oleśnicki († 1447); XII – Henryk, książę legnicki, biskup wrocławski († 1398; grobowiec pusty); identyfikacja niepewna: XIII – Walter z Malonne († 1169); XIV – Żyrosław II († 1198); XV – Jarosław z Opola († 1201). Za: Wachowski 2002

Fig. 2. Wrocław-Ostrów Tumski, St John the Baptist Cathedral. Ground plan of the cathedral choir showing the location of the graves of bishops (I–XV) and infants (A–B): I – Stephen II, Bishop of Lubusz († 1345); II – Johann III Romka († 1301); III – Henry I of Wierzbno († 1319); IV – Robert Herzog († 1886); V – Jodok of Rožmberk († 1467); VI – Nanker († 1341; tomb empty); VII – Thomas I († 1268); VIII – Thomas II Zaremba († 1292); IX – Apeczko of Ząbkowice, Bishop of Lubusz († 1352); X – N.N.; XI – Konrad of Oleśnica († 1447); XII – Henry, Duke of Legnica, Bishop of Wrocław († 1398; empty tomb); uncertain identification: XIII – Walter of Malonne († 1169); XIV – Żyrosław II († 1198); XV – Jarosław of Opole († 1201). From: Wachowski 2002

ludzkich z terenu ówczesnego Wrocławia i okolic były rejestrowane i dokumentowane przez służby konserwatorskie (zob. Demidziuk 1999), jednakże nie stanowiły przedmiotu głębszych analiz. Podobnie było po zakończeniu wojny. Pierwsze znaleziska pochówków przy kościołach i w ich wnętrzach wiązały się z pracami porządkowymi prowadzonymi w mieście. To przy okazji odgruzowywania zombardowanej katedry św. Jana Chrzciciela odkryto i przebadano, choć naprędce, pochówki biskupów w prezbiterium kościoła (ryc. 2; Sabisch 1962; 1963; Wachowski 2002).

Dalszych odkryć dokonywano podczas badań archeologiczno-architektonicznych. Prace te miały przeważnie na celu prześledzenie rozwoju architektury i zbadanie elementów wystroju kościoła oraz ewentualnie przygotowanie ekspozycji relikwów dawnej architektury.

W latach 1956–1957 Tadeusz Kozaczewski i Józef Kaźmierczyk prowadzili badania w zachodniej części nawy głównej kościoła NMP na Piasku (Kaźmierczyk 1957; 1959; Kozaczewski 1957). Podczas poszukiwań relikwów romańskich murów świątyni oraz nawarstwień sprzed budowy kościoła badacze odkryli ceglany grobowiec, a w nim dwa szkielety, ułożone czaszkami na zachód. Na podstawie monety z czasów Wacława II znalezionej w zasypie grobowca datowano go na XIV w. (Kaźmierczyk 1957, s. 190). Opisując ułożenie szkieletów odkrytych w grobowcu, J. Kaźmierczyk dodał, że leżały one podobnie jak „wszystkie inne szkielety dotychczas odsłonięte w kościele Marii Panny, a pochodzące ze średniowiecza i czasów nowożytnych” (Kaźmierczyk 1957, s. 190). Można zatem wnioskować, że odkryto więcej grobów. Nie mamy jednak żadnych innych informacji na ten temat. Ponadto pod drugą odkrytą posadzką, na głębokości 1,3–1,4 m poniżej obecnego poziomu użytkowego kościoła, natrafiono na fragment szkieletu ułożonego czaszką na północ. Został on datowany na podstawie analizy stratygraficznej na XII w. (Kaźmierczyk 1957, s. 190). Mógł być zatem starszy niż wzniesiona w tym miejscu świątynia. W sprawozdaniu z badań przeprowadzonych w 1957 r. w podrozdziale „Inne znaleziska” widnieje jedynie lakoniczna notka: „kościół Marii Panny – groby” (Kaźmierczyk 1959, s. 127).

W 1960 r. wewnątrz nieczynnego wówczas kościoła św. Marii Magdaleny założono wykop, usytuowany przy wewnętrznej stronie fundamentów północnej wieży świątyni. W obrębie nawarstwień natrafiono na jeden szkielet ludzki, który autorzy badań, Włodzimierz Hołubowicz i Józef Kaźmierczyk (1960, s. 62), powiązali z cmentarzem przykościelnym istniejącym przy wcześniejszym, XIII-wiecz-

nym kościele. Na początku lat 60. wnętrze kościoła św. Marii Magdaleny badali Tadeusz Broniewski i Tadeusz Kozaczewski (1967). W wykopie 2, założonym w południowej części obecnego prezbiterium, natrafili na „kilka dość dobrze zachowanych szkieletów oraz kilkadziesiąt różnych kości na różnych poziomach” (Broniewski, Kozaczewski 1967, s. 9). Pochówki te nie zawierały wyposażenia. Zebrano również kilkadziesiąt fragmentów ceramiki datowanych przez J. Kaźmierczyka na X–XII w. (Broniewski, Kozaczewski 1967, s. 9; Piekalski 2002, s. 58, przyp. 24). Autorzy badań zauważyli, że część pochówków została przecięta fundamentem kościoła późnoromańskiego, wzniesionego w 1. ćwierci XIII w. (Broniewski, Kozaczewski 1967, s. 12–13, 15). Byłyby one zatem starsze niż murowana bryła kościoła. Nie wiemy jednak, czy były to pochówki związane z inną, wcześniejszą budowlą sakralną. Nieobecność wyposażenia zdaje się wskazywać na ich „chrześcijańskość”, jednak brak informacji o ułożeniu szkieletu czy obecności konstrukcji drewnianych w jamie grobowej nie pozwala na uprawdopodobnienie tej hipotezy. Pochówki określone jako wczesnośredniowieczne odkryto również przy południowej krawędzi ul. Wita Stwosza i przy ul. Łaciarskiej, około 130 m na północ od kościoła św. Marii Magdaleny (Kaźmierczyk, Lodowski 1963, s. 279). Znalezione tam jeden szkielet oraz kości ludzkie, a w zasypie jamy grobowej – ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej.

W latach 1966–1968 pod kierownictwem Edmunda Małachowicza prowadzono prace archeologiczno-architektoniczne wewnątrz kościoła św. Wojciecha. Nie natrafiono na żadne pochówki ziemne w obrębie świątyni, natomiast „na miejscu rozebranej północnej ściany romańskiej zakrystii” odsłonięto murowany grobowiec. Datowano go na XIV–XV w. (Małachowicz 1975, s. 17, przyp. 28; Małachowicz 2000, s. 91, ryc. 2). Komora grobowca była wypełniona ziemią i gruzem, a szczątki kostne nie zachowały się. Ze źródeł pisanych wiemy, iż w krypcie pierwszego kościoła dominikańskiego w 1242 r. został pochowany Czesław Odrowąż, pierwszy przeor dominikanów wrocławskich. Szczątki zmarłego w opinii świętości zakonnika zaczęto czcić jako relikwie. Wielokrotnie translokowane, spoczęły ostatecznie w sarkofagu ustawionym w kaplicy wybudowanej ku czci błogosławionego².

² Czesław Odrowąż został oficjalnie beatyfikowany w 1713 r. W 2006 r. otwarto relikwiarz, w którym była przechowywana czaszka błogosławionego, w celu potwierdzenia jej autentyczności oraz dowiedzenia ewentualnego pokrewieństwa ze św. Jackiem Odrowążem. Wykonano wówczas również pełnoplastyczną rekonstrukcję twarzy Czesława (Krupiński

W latach 60., podczas ponownej zabudowy ul. Szewskiej, natrafiono na kości ludzkie, pochodzące przypuszczalnie z XIV–XV-wiecznej części cmentarza przy kaplicy św. Agnieszki (Krupiński 1983, s. 23). Dokładna lokalizacja stanowiska nie została podana, ale z dużym prawdopodobieństwem możemy wskazać na parcelę przy ul. Szewskiej 44–46. Zebrano wówczas 14 czaszek osób dorosłych oraz zniszczone fragmenty szkieletów postkranialnych (Krupiński 1983, s. 24)³. Kości zostały znalezione na wtórnym złożu, bez porządku anatomicznego.

W latach 70. i 80. prace badawcze na terenie Wrocławia zostały zintensyfikowane. Wykopaliska prowadzono w kościołach: św. Idziego (Kozaczewski 1972), św. Krzysztofa (Krupiński 1983; Kwiatkowska 2005), św. Elżbiety (Lasota i in. 1978; Lasota, Piekalski 1986, opublikowane jako Lasota, Piekalski 1996; Rozpędowski 1981; Lasota, Piekalski 1988; Karst i in. 1990) oraz przy kościele NMP na Piasku (Romanow, Romanow 2010) i przy nieistniejącym obecnie kościele św. Wincentego na Ołbinie (Lasota, Pawłowski 1977; 1979; Lasota, Piekalski 1989; Piekalski 1991).

Wnętrze kościoła św. Idziego badał Tadeusz Kozaczewski w latach 1970–1971. Oprócz relikwów architektonicznych odkrył on dolną partię ceglano-grobowca usytuowanego we wschodniej części nawy, na osi kościoła (Kozaczewski 1972, s. 110). Znaleździł to opisano jako tumbę postawioną nad grobem ziemnym, choć z tekstu sprawozdania nie wynika, czy ów pochówek został wyeksplorowany. Kozaczewski (1972, s. 118), polemizując z Alfredem Sabischem (1962)⁴, wskazywał, iż we wspomnianym grobowcu został pochowany biskup Jarosław († 1201) z dynastii piastowskiej (1972, s. 118). Autor, sugerując się umieszczeniem grobowca w wyeksponowanym miejscu na osi kościoła, twierdził, iż kościół wzniesiono specjalnie, by uczcić zasłużonego „księcia Kościoła”. Hipoteza ta nie została jednak podjęta przez innych badaczy⁵. Podczas samych

badań odkryto szczątki kostne opisane i przeanalizowane przez Tadeusza Krupińskiego (1983, s. 23–24). Pochodziły one z 10 grobów, w tym jednego podwójnego – osoby dorosłej (*adultus*) i dziecka (*infans II*). Żadne informacje o dokładniejszej lokalizacji czy formie grobów nie zostały podane.

W 1974 r., podczas budowy trasy W-Z (ul. Kazimierza Wielkiego), natrafiono na fragment cmentarzyska przy kościele św. Krzysztofa. Według T. Krupińskiego (1983, s. 23) pochówki były bardzo zniszczone. Zebrano wówczas szczątki 40 osobników. Kolejne odkrycia miały miejsce w latach 1996 (podczas prac przy osuszaniu murów kościoła odsłonięto ossuaria przy południowej ścianie świątyni), 1997 (w związku z ratowaniem budynku kościoła po powodzi) i 1999 (w trakcie prac remontowych prowadzonych wewnątrz kościoła). Łącznie zgromadzono szczątki ponad 80 osobników (Kwiatkowska 2005, s. 26–27). Pochodziły one ze zniszczonych grobów i nie tworzyły porządku anatomicznego.

Pierwszy etap badań w kościele św. Elżbiety, rozpoczęty w 1977 r., miał na celu wykonanie analizy rozwoju przestrzennego oraz architektury kościoła. Prace prowadził zespół złożony z architektów, archeologów i historyków sztuki (Lasota i in. 1978). Podczas odsłaniania relikwów pierwszego kościoła natrafiono na trzy pochówki wczesnośredniowieczne, starsze niż bryła pierwszej świątyni, trzy pochówki w obrębie późnoromańskiego prezbiterium, 12 grobów związanych z obecnym prezbiterium oraz pewną liczbę grobów ze wszystkich trzech faz, nieeksplorowanych ze względu na bezpieczeństwo statyki budowli. Prace trwały, z przerwami, do 1978 r. Odkryte relikty kościoła późnoromańskiego zrodziły pomysł wyeksponowania ich w specjalnie przygotowanej do tego celu krypcie, umiejscowionej pod środkową częścią prezbiterium i częścią nawy głównej. Prace badawcze przeprowadzono w latach 1984 i 1986 (Lasota, Piekalski 1986). W założonych wówczas wykopach natrafiono na fragment cmentarzyska użytkowanego przed wybudowaniem pierwszego kościoła murowanego (47 grobów), 49 grobów ziemnych odsłoniętych w obrębie chóru kościoła późnoromańskiego, a także na związane stratygraficznie z tą fazą użytkowania cztery grobowce ceglano, w tym jeden podwójny, zawierające w sumie szczątki 13 osób. Jeden z grobowców był przykryty granitową płytą nagrobną. Odkryto ponadto cztery groby ziemne w obecnym, gotyckim prezbiterium kościoła.

padku, gdyby okazała się zwykłą amplifikacją Długosza, zasługuje na zaufanie”.

i in. 2006). Więcej na temat translacji szczątków bł. Czesława zob. Kucharski 2009.

³ Jednak z danych zawartych w tabeli 1 i 2 (Krupiński 1983, s. 24) wynika, iż czaszek było 40.

⁴ Według A. Sabischa szczątki biskupa Jarosława zostały ekshumowane wraz ze szczątkami biskupów Waltera z Malonne († 1169) i Żyroława († 1198) podczas burzenia krypty katedry romańskiej i ponownie pochowane w nowo wznoszonym prezbiterium katedry gotyckiej. Dokładnie nad grobem „trzech biskupów romańskich” znajdował się grobowiec biskupów Tomasza I († 1268) i Tomasza II Zaremby († 1292).

⁵ Kazimierz Jasiński (2007, s. 78) przytacza wzmiankę Jana Długosza, według którego biskup Jarosław „został pochowany w katedrze wrocławskiej. Wiadomość ta nawet w wy-

W 1977 r. Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski (1981) prowadzili w kościele św. Jakuba (później św. Wincentego) badania mające na celu, podobnie jak w wypadku prac w kościele św. Elżbiety, wyodrębnienie faz rozwojowych świątyni⁶. W wykopie 2, założonym w zachodniej części nawy głównej, odsłonięto dziewięć grobów pochodzących z cmentarza funkcjonującego przy pierwszym kościele franciszkańskim (w latach około 1234/1236–1240), 10 grobów z cmentarza przy drugim kościele (około 1242–1256) oraz 78 pochówków znajdujących się w obrębie trzeciej świątyni, złożonych w okresie między 3. tercją XIII a połową XVI w. (Lasota 1979, s. 1–5). Z tego etapu badań nie zachowała się szczegółowa dokumentacja dotycząca odkrytych pochówków⁷. Kolejne prace wykopaliskowe rozpoczęły się w 1987 r. Wykop założono przy wschodniej ścianie barokowej kaplicy Hochbergów i południowej ścianie kościoła (Lasota, Piekalski 1988, s. 7)⁸. Podczas prac odkrywkowych natrafiono na relikty gotyckiej kaplicy. W jej wnętrzu zachowały się: podwójny grobowiec ceglany ze szczątkami trzech osób oraz osiem pochówków ziemnych. Na podstawie tych znalezisk wysunięto przypuszczenie, iż kaplica została wzniesiona w okresie od końca XIII do połowy XIV w. w celach grzebalnych, choć jej ewentualnego fundatora nie udało się w źródłach pisanych odnaleźć (Lasota, Piekalski 1988, s. 4). Ponadto poza obrębem murów kościoła i kaplicy odsłonięto 68 grobów ziemnych. Był to fragment cmentarza użytkowanego do około 1530 r., tzn. do momentu opuszczenia klasztoru przez franciszkanów. Kolejne pochówki odsłonięto w 1990 r. podczas wykopalisk prowadzonych ponownie w obrębie zachodniego przęsła środkowej nawy kościoła (Karst i in. 1990). Były to groby związane z cmentarzem, który funkcjonował przy kościele I i II fazy (około 1234/1236–1256). Po wzniesieniu w tym miejscu w 2. poł. XIII w. nowego korpusu świątyni zaczęto chować zmarłych wewnątrz kościoła. Odkryto 21 grobów ziemnych oraz jeden pusty, gotycki grobowiec ceglany pochodzące z tej fazy użytkowania kościoła.

W latach 1976–1977 trwały prace wykopaliskowe przy kościele św. Michała na Ołbinie, rozpoczęte

w 1972 r. Miały one na celu rozpoznanie w terenie reliktyw opactwa św. Wincentego, zburzonego w 1529 r. W 1976 r. odkryto fragmenty przykościelnego cmentarzyska związanego z klasztornym kościołem św. Wincentego⁹ (Lasota, Pawłowski 1977; 1979; Piekalski 1991, s. 8). Kontynuacja badań w latach 1983, 1985, 1986–1989 pozwoliła na odsłonięcie cmentarzyska przy południowej ścianie i częściowo przy wschodnim zamknięciu kościoła św. Wincentego. W sumie odkryto 235 pochówków (Piekalski 1991, s. 8, 44, tab. I). Wyniki prac wykopaliskowych, w tym omówienie znalezisk sepulkralnych, zostały opublikowane przez współautora badań, Jerzego Piekalskiego, w pracy *Średniowieczny Wrocław. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w.* (1991).

W roku 1984, podczas prac ziemnych przy zakładaniu instalacji oświetlenia gazowego na Ostrowie Tumskim, na placu za prezbiterium katedry znaleziono fragmenty murów kościółka św. Aleksego, związanego ze szpitalem szkolnym św. Jana, a zburzonego w 1720 r. (Małachowicz 1988; 2004, s. 181, przyp. 44). W czasie badań odsłonięto m.in. fragmenty grobowca wykonanego z gruzu ceglano- i zaprawy wapiennej, usytuowanego w północno-zachodniej części budowli (Małachowicz 1988). Nie znaleziono w nim jednak żadnych szczątków kostnych. Autor sprawozdania nie podjął się ustaleń, dla kogo ów grobowiec został wystawiony, aczkolwiek można sądzić, iż mógł w nim spocząć fundator kościółka, proboszcz katedralny Aleksey Frey.

W latach 1982–1983 oraz 1985–1987 prowadzono prace wykopaliskowe na terenie zabudowy klasztornej opactwa na Piasku. Odsłonięto wówczas osiem pochówków męskich, będących przypuszczalnie częścią cmentarza klasztornej z 2. poł. XII w. (Romanow, Romanow 2010, s. 146–149).

Na lata 90. XX w. przypadł początek dużych inwestycji budowlanych we Wrocławiu. Z jednej strony umożliwiły one podjęcie badań archeologicznych w wielu niedostępnych dotychczas punktach miasta, z drugiej jednak strony wpłynęły na sposób prowadzenia tychże badań (tempo pracy archeologów narzuca terminarz inwestora, a teren badań jest ściśle ograniczony do wytyczonych planów inwestycji).

W 1992 r. rozpoczęły się zakrojone na wielką skalę prace archeologiczno-architektoniczne na placu

⁶ Była to kontynuacja prac rozpoczętych w latach 50. przez T. Kozaczewskiego. Ich wyniki zostały przedstawione w obszernej pracy *Pierwszy kościół franciszkański we Wrocławiu* (Kozaczewski 1963).

⁷ Jedynie w pracy B. Kwiatkowskiej (1983, s. 196) został zamieszczony plan wykopu z odsłoniętymi wówczas grobami (ryc. 61).

⁸ W tym miejscu miał stać budynek Działu Rzeźby Muzeum Narodowego we Wrocławiu (Lasota, Piekalski 1988, s. 7).

⁹ Na Ołbinie funkcjonowały trzy kościoły – klasztorny św. Wincentego i parafialny św. Michała, a także drugi kościół parafialny, noszący wezwanie Wszystkich Świętych, o nieustalonej dotąd lokalizacji (Stein 1995, s. 28 i przyp. 117, 119, s. 46).

Dominikańskim. Oprócz śladów średniowiecznego osadnictwa, fragmentów murów miejskich oraz reliktywów nowożytniej zabudowy mieszkalnej odsłonięto także fragmenty wczesnośredniowiecznego cmentarzyska związanego z kościołem św. Wojciecha (Piszczałowski i in. 1993; Łaciuk 1993; Dwojak 1993). Kontynuacja prac w latach 1998–1999 pozwoliła ustalić południowo-wschodnią granicę tego cmentarzyska (Bykowski i in. 2000) oraz przebadać fragment cmentarzyska użytkowanego najprawdopodobniej po przejściu kościoła przez dominikanów (Konczewski i in. 2000; Wachowski, Wojcieszak 2010). Kolejne inwestycje zaplanowane w okolicy kościoła i pl. Dominikańskiego – w obrębie ulicy św. Katarzyny (w 2000 r.; Kitliński, Konczewski 2000), w kwartale ograniczonym ul. Wita Stwosza, bł. Czesława, Oławską i Krawiecką (w 2004 r.) oraz pod ul. Wita Stwosza (w 2006 r.; Kamiński i in. 2007) umożliwiły odkrycie kolejnych pochówków. Omówienie prac wykopaliskowych przeprowadzonych na tym najrozleglejszym cmentarzysku lewobrzeżnego Wrocławia zostało zamieszczone w publikacji *Średniowieczne cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu* (Wachowski, Wojcieszak 2010).

Prace badawcze prowadzone w latach 1996–1998 w krypcie pod prezbiterium katedry św. Jana Chrzciciela miały na celu odsłonięcie reliktywów starszych budowli sakralnych. W północnej nawie krypty odkryto dwa niewielkie groby zbudowane z płyt piaskowcowych (Małachowicz 2004, s. 163–164, przyp. 25, ryc. 118–120). We wnętrzu jednego z nich znaleziono świetnie zachowane szczątki dwojga niemowląt, a obok drugiego, uszkodzonego – część szkieletu trzeciego niemowlęcia (Dąbrowski, Gronkiewicz 1998). Lokalizacja grobów, wiek pochowanych (małutkie dzieci) oraz datowanie (koniec XI lub początek XII w.) uczyniły to znalezisko wyjątkowym na skalę kraju.

W 1999 r. prowadzono wykopaliska w obrębie parceli Wita Stwosza 4. Odkryto tam co najmniej trzy pochówki szkieletowe bez wyposażenia pochodzące z XIII w. (Czerner i in. 2000, s. 228–230). Były one najprawdopodobniej związane z cmentarzyskiem przy kościele św. Marii Magdaleny, a dokładniej ze starszą fazą jego funkcjonowania, gdyż stratygraficznie są starsze niż wytyczona w tym miejscu podczas lokacji ul. Szewska (Piekański 2002, s. 58).

Badania, które prowadzono w latach 1999–2000 w okolicy skrzyżowania ul. Ducha Świętego, Grodzkiej i Piaskowej, umożliwiły odsłonięcie południowej części zespołu szpitalnego Ducha Świętego, w tym fragmentu cmentarzyska (Romanow, Romanow 2010a, s. 173). Odkryto tam również relikty kaplicy

grobowej św. św. Fabiana i Sebastiana, ufundowanej w 1481 r. Jej dolna kondygnacja wypełniona była kośćmi ludzkimi, można zatem sądzić, iż budowla ta służyła także jako ossuarium. Kolejne murowane ossuarium odkryto na dziedzińcu przy kościele św. Elżbiety (Buśko, Niegoda 1999a). Była to dolna kondygnacja kaplicy św. Materna, rozebranej w 1848 r. (Buśko, Niegoda 1999a, s. 344; Kostowski 2003, s. 145–149).

Na przełomie lat 2005 i 2006 prowadzono ratownicze prace wykopaliskowe w obrębie ul. Bożego Ciała, w pobliżu południowej ściany nawy bocznej kościoła Bożego Ciała (Roczek i in. 2006). Odsłonięto tam 274 groby ziemne pochodzące z cmentarzyska przyszpitalnego, funkcjonującego w tym miejscu od 1. poł. XIV do połowy XVI w.

Jak wynika z powyższego przeglądu, mimo stosunkowo licznych znalezisk sepulkralnych z terenu Wrocławia monografii doczekały się jedynie dwa stanowiska – cmentarzysko przy kościele św. Wincentego na Ołbinie (Piekański 1991) i cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha (Wachowski, Wojcieszak 2010). Część znalezisk została opisana w niepublikowanych sprawozdaniach, a dokumentacja z badań prowadzonych w latach 50. i 60. jest zachowana szczątkowo. Do naszych rozważań najbardziej przydatne będą materiały pochodzące z prac wykopaliskowych prowadzonych przy i w kościołach: św. Wojciecha, św. Jakuba (później św. Wincentego), św. Elżbiety, św. Wincentego na Ołbinie oraz Bożego Ciała. Pozostałe, ze względu na ich niepełny charakter, będą służyć jako materiał uzupełniający.

Polskie piśmiennictwo dotyczące archeologii stanowisk sepulkralnych oraz zagadnień związanych z późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym obrządkiem pogrzebowym jest stosunkowo skromne. Do początku lat 90. ubiegłego stulecia badania archeologiczne prowadzono głównie na cmentarzyskach okresu przed- i wczesnopiastowskiego. Ukazały się monografie wczesnośredniowiecznych, szkieletowych nekropoli Wielkopolski (Rajewski 1939), Małopolski (Zoll-Adamikowa 1966; 1971), Mazowsza i Podlasia (Rauhut 1971), Śląska (Wachowski 1975) oraz Polski Środkowej (Kufel-Dzierzgowska 1975). Praca Heleny Zoll-Adamikowej stała się punktem odniesienia dla kolejnych pokoleń badaczy obrządku pogrzebowego, przede wszystkim dzięki wyodrębnieniu przez autorkę kategorii cmentarzysk przy- i pozakościelnych oraz cech dla nich charakterystycznych. Badaczka w osobnych artykułach opisała również pochówki dostojników świeckich i kościelnych z terenu Polski pochodzące z okresu od X do połowy XII w. (Zoll-Adamikowa 1990; 1991).

Badania archeologiczne cmentarzysk późnośredniowiecznych należały do wyjątków. Wypada wspomnieć przede wszystkim wykopaliska prowadzone na cmentarzyskach w Miliczu (Wachowski 1969; 1970; 1971) oraz w Cedyni (Malinowska-Łazarczyk 1982)¹⁰. Podjęto również interdyscyplinarne badania w zespołach klasztornych w: Tyńcu (Zoll-Adamikowa 1997), Strzelnie (Chudziakowa 1997; Sulkowska-Tuszyńska 2006), Mogilnie (Chudziakowa 1997), Trzemesznie (Chudziakowa 1997; Wiewióra 2000) oraz Lubiniu (Kurnatowska 1997). Większość artykułów dotyczących pochówków odkrytych w tychże zespołach ukazała się w zbiorze *Śmierć w dawnej Europie* pod redakcją Marka Derwicha (1997), znacznie wzbogacając wiedzę o specyfice pogrzebów w klasztorach.

Szybki rozkwit inwestycji budowlanych w miastach trwający od lat 90. ubiegłego wieku zaowocował intensywnym rozwojem archeologii miejskiej oraz zainteresowaniem problematyką późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Zarówno podczas prac szerokopłaszczyznowych, jak i w ratowniczych wykopach pod media natrafiano m.in. na pojedyncze groby czy duże partie cmentarzysk. Przykładami wykopalisk prowadzonych na szerszą skalę są m.in. badania na pl. Dominikańskim we Wrocławiu, gdzie odsłonięto fragmenty cmentarza związanego z augustiańskim, a następnie dominikańskim kościołem św. Wojciecha (Wachowski, Wojcieszak 2010), czy też badania w piwnicach Hali Targowej w Gdańsku, podczas których odkryto cmentarzysko (Krzywdziński 2006). Nadal jednak możemy uznać za nieliczne publikacje archeologiczne przedstawiające nowe średniowieczne znaleziska sepulkralne bądź mające charakter syntetyczny. Wstępną analizę zjawisk związanych z cmentarzyskami przykościelnymi na Śląsku przedstawił niedawno Krzysztof Wachowski (2002).

Podobnie prezentuje się piśmiennictwo innych dziedzin nauki wchodzących, wraz z archeologią, w zakres „tanatologii kulturowej” (zob. Kolbuszewski 1994, s. 3). Spośród publikacji historycznych należy wymienić syntezę Jerzego Dowiata (1985) *Troska o zmarłych* w monografii *Kultura Polski średniowiecznej. X–XIII w.* oraz jej kontynuację pióra Hanny Zaremskiej (1997) – *Człowiek wobec śmierci: wyobrażenia i rytuały* w kolejnym tomie *Kultury Polski średniowiecznej. XIV–XV w.* H. Zaremska jest również autorką prac o pogrzebach brackich

(1974; 1977). O problematyce cmentarzy miejskich traktują artykuły Zbigniewa Morawskiego (1991) i Ewy Wólkiewicz (2006). Zwłaszcza praca E. Wólkiewicz zasługuje na uwagę dzięki sięgnięciu do śląskich źródeł historycznych. Średniowieczny rytuał pogrzebowy królów polskich przedstawiły Ewa Śnieżyńska-Stolot (1975) i Urszula Borkowska (1986). Jednak, jak słusznie zauważyła E. Wólkiewicz (2006, s. 308), „nie dysponujemy do dziś monografią dla okresu średniowiecznego, porównywalną z opracowaniem Edmunda Kizika dla miast hanzeatyckich w czasach nowożytnych”. Cenną dla wszystkich „tanatologów” pracą jest książka z zakresu liturgiki autorstwa Alfonsa Labuddy, przedstawiająca liturgię pogrzebu w Polsce do 1. poł. XVII w. i wzbogacona o tło historyczno-kulturowe. Równie istotny jest artykuł pióra Walentego Wójcika *Prawo cmentarne w Polsce do połowy XVI wieku* (1958). Na pograniczu historii, archeologii i antropologii kulturowej plasują się prace Elżbiety Dąbrowskiej, traktujące o obrządku pogrzebowym osób duchownych (1997; 1997a; 1997b, 2004). Przywołać należy również kolejne tomy materiałów pokonferencyjnych z cyklu *Funeralia Lednickie*, interdyscyplinarnych spotkań dotyczących różnych sfer i zjawisk związanych z obrządkiem pogrzebowym (*Czarownice. Funeralia Lednickie – spotkanie 1*, 2000; *Popiół i kość. Funeralia Lednickie – spotkanie 4*, 2002; *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna. Funeralia Lednickie – spotkanie 5*, 2003; *Dusza maluczka, a strata ogromna. Funeralia Lednickie – spotkanie 6*, 2004; *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie – spotkanie 7*, 2005; *Starość – wiek spełnienia. Funeralia Lednickie – spotkanie 8*, 2006; *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia Lednickie – spotkanie 9*, 2007; *Epidemie, klęski, wojny. Funeralia Lednickie – spotkanie 10*, 2008; *Metody. Źródła. Dokumentacja. Funeralia Lednickie – spotkanie 11*, 2009; *Tak więc po owocach ich poznać. Funeralia Lednickie – spotkanie 12*, 2010; *Kim jesteś człowieku. Funeralia Lednickie – spotkanie 13*, 2011).

Marek Burak i Halina Okólska (2007) zebrali bogate źródła dotyczące nowożytnych cmentarzy we Wrocławiu, ogólnie zaś historię cmentarzy w Polsce przedstawił Jacek Kolbuszewski (1996).

Najbogatszy zbiór publikacji związanych z problematyką tanatologiczną wyszedł dotychczas spod piór historyków sztuki. Omawiane są w nich przede wszystkim formy i treści średniowiecznych pomników nagrobnych – płyt i epitafiów. Sztuką nagrobną Śląska zajmowali się m.in. Janusz Kęłowski (1970; 1971), Jakub Pokora (1973), Bogusław Czechowicz

¹⁰ Inne przebadane cmentarzyska późnośredniowieczne to stanowiska: Stary Brześć, Lednogóra, Łęczysca-Emaus, Czeladź Wielka, Koszalin (Zoll-Adamikowa 1971, s. 33, przyp. 41).

(1994; 2003) czy Romuald Kaczmarek i Jacek Witkowski (1990; 1990a).

Katarzyna Cieślak (1992) przedstawiła formy i rolę epitafiów w sztuce Gdańska. Tadeusz Jurkowlaniec (1981) zebrał i scharakteryzował najwcześniejsze polskie płyty nagrobne, a Przemysław Mrozowski (1994) – nagrobki gotyckie. Warto tu również wspomnieć katalogi trzech wystaw prezentujących tematykę śmierci w polskiej kulturze. Są to: *Śmierć w kulturze dawnej Polski od średniowiecza do XVIII w.* pod red. Przemysława Mrozowskiego (2000)¹¹ oraz dotyczące nieco późniejszego okresu: *Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych*, red. Joanna Dziubkova (1996)¹² i *Non omnis moriar. Zwyczaje pogrzebowe w XVII i XVIII-wiecznym Toruniu*, red. Hanna Marcinkowska-Majewska, Romualda Uziembło (2005)¹³.

Problematyka śmierci i obrzędów pogrzebowych nie tylko w średniowieczu pojawiła się w literaturze obcojęzycznej wcześniej niż w polskiej. Wśród reprezentantów szkoły francuskiej należy wymienić autorów prac uważanych dziś za klasyczne: Philippe'a Ariès'a i jego *L'homme devant la mort* (1977, wyd. polskie *Człowiek i śmierć* 1989) oraz Michela Vovelle'a i jego *La mort en Occident de 1300 à nos jours* (1983, wyd. polskie *Śmierć w cywilizacji Zachodu* 2004), a także, w szerszej perspektywie Louis-Vincenta Thomasa (*Le cadavre. De la biologie à l'anthropologie* 1980, wyd. polskie *Trup. Od biologii do antropologii* 2001) i Jeana-Claude'a

Schmitta (*Les revenants, les vivants et les morts dans la société médiévale* 1994, wyd. polskie *Duchy. Żywi i umarli w społeczeństwie średniowiecznym* 2002). Prace te jednak w znikomym stopniu opierały się na znaleziskach archeologicznych, bazując głównie na przekazach historycznych i ikonografii. Do kanonu literatury tanatologicznej należy również zaliczyć monografie Norberta Ohlera *Sterben und Tod in Mittelalter* (1991) oraz Paula Binskiego *Medieval Death: Ritual and Representation* (1996). Cenna dla archeologów zajmujących się średniowiecznym obrzędkiem pogrzebowym jest praca Martina Illego *Wohin die Toten gingen. Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt* (1992), opisująca znaleziska sepulkralne w Zurychu. Znane ze średniowiecznych cmentarzy obiekty, m.in. latarnie zmarłych i kostnice (ossuaria), omówił Franz Hula (1970).

Na osobną wzmiankę zasługuje praca Josefa Ungera *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v I.–16. století* (2002) oraz jej poszerzona i uzupełniona wersja *Pohřební ritus I. a 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy* (2006). Jest to podręcznik przeznaczony dla studentów antropologii i dziedzin pokrewnych, w którym autor przedstawił rozwój obrządku pogrzebowego od czasów rzymskich aż po współczesność oraz formy pochówku z uwzględnieniem zależności od płci, wyznania czy pozycji społecznej zmarłego, a także sposoby obchodzenia się z ciałami zmarłych, m.in. skazańców czy ofiar epidemii. W podręczniku cytowany jest bogaty wybór literatury, a słowniczek ważniejszych terminów czyni książkę przystępną nie tylko dla antropologów i archeologów. Nowożytny, XVI–XVIII-wieczny obrządek pogrzebowy w Europie Środkowej omówiła Michaela Králíková (2007).

¹¹ Wystawa odbyła się na Zamku Królewskim w Warszawie, trwała od 15 XII 2000 do 15 III 2001 r.

¹² Wystawa zorganizowana w Muzeum Narodowym w Poznaniu, trwała od listopada 1996 do lutego 1997 r.

¹³ Wystawę zorganizowało Muzeum Okręgowe w Toruniu. Ekspozycja trwała od 29 X 2005 do 29 I 2006 r.